ХОРАЗМ ВОҲАСИ ЭРКАКЛАРИ АНЪАНАВИЙ БОШ КИЙИМЛАРИНИНГ ЭТНОГЕНЕТИК ТАҲЛИЛИ

Ш. НУРУЛЛАЕВА

Мақолада Хоразм воҳаси эркаклари анъанавий бош кийимларининг ўзига хос хусусиятлари кўриб чиқилган. Бош кийимларнинг ранги, шакли, кийилиш тартиби тавсифланган.

***Калит сўзлар**: тўгалак чўгирма, шерози чўгирма, силкма чўгирма, шерози папақ (телпак), таҳя.*

В статье рассматриваются специфические особенности тардиционных мужских головных уборов жителей Хорезма. Описываются цвет, форма, размеры и порядок их ношения.

***Ключевые слова**: тугаляк чугирма, ширази чугирма, силкма чугирма, ширози папак (телпак), тахъя.*

The article discusses the specific peculiarities of the skull caps worn by Korezmian men, i.e. their colour, form, size and the way they were worn.

***Key word**s: telpak, cho'girma, papaq, takhya.*

Хоразм эркакларининг анъанавий бош кийимлари ўзига хос ва бетакрор бўлиб, XIX аср охири – XX аср бошларида воҳадаги турли этник гуруҳлар бош кийимларида ўзига хослик сақланиб қолган. Воҳанинг анъанавий бош кийимларини тайёрланадиган хом ашёсига қараб қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Жундан тайёрланадиган бош кийимлар: *чўгирма (тўғалак*, шерози ва силкма*).

2. Кигиз (намат)дан тайёрланадиган бош кийимлар: *қалпоқ, кулоҳ* ва ҳ.к.

3. Ип ва ипакдан тайёрланадиган бош кийимлар: *таҳя (чумакли, папакли, қазма)*; рўмол (*фаранг рўмол, сочоқи беқарор, йўринжа гулли рўмол, тўр рўмол, боки рўмол, шахмат рўмол, қозоқи рўмол* ва ҳ.к.); *лачак* (Хива лачаги, Карвак ва Питнак лачаги), *бошўров, ўрамол* (шим. Хоразм); *тўппи* (болалар ва кексалар тўпписи – *саппуш*); *чўтти* (Хазорасп).

4. Мўйнадан тайёрланадиган бош кийимлар: *қундуз попоқ ёки қундуз талпак* (ондатра телпак), *норка попоқ (қоракўзан* – норка терисидан тикилган телпак), *сувсар талпак (соболь – сувсар мўйнасидан тикилган телпак) , қулоқчин (ушанка)*.

Хоразмда бош кийим давлат, ғурур, ифтихор рамзи саналган, шунинг учун бош кийимни бирор кимса билан алмаштириш ёки бировга бериш мумкин бўлмаган. Отанинг бош кийими фақат унинг ўғлига берилган. “Оёғингда маҳсинг бўлмаса ҳам бошингда чўгирманг бўлсин”, деган кексалар. “Қадимда фарзанди юзини ерга қаратган ота чўгирмадан маҳрум қилинган, бу эса унинг элот (маҳалла)да яккаланиб қолишига олиб келган” [9]. XX аср бошларида Хоразм аҳолиси ўртасида бошяланг юриш одобдан ҳисобланмаган. Қариялар ҳатто кечаси ухлагани ётганларида ҳам юмшоқ читдан, ичига пахта солиб, астар қилинган конуссимон бош кийим – *тўппи* (шабпўш) кийиб ётганлар [10]. Бу каби бош кийим Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудларида ҳам учрайди [3.23].

Ўзбек дўппиларининг Чуст, Марғилон, Андижон, Шаҳрихон, Қўқон, Тошкент, Самарқанд, Ургут, Бухоро, Бойсун, Дашнобод, Шаҳрисабз, Косон, Хива, Лақай, Бахмал, зар, ола, гиламнусха, ироқи, арақчин каби турлари маълум. Ўзбекистон тарихи музейида турли даврларга тегишли бўлган 260 дан ортиқ дўппи мавжуд [4.20]. Беҳистун қоятошларига ўйиб туширилган (бўртма) одам суратларининг биридаги бош кийим қадимги хоразмийлар бош кийимларига жуда ўхшаб кетганлигини кўриш мумкин [5.25]. Зеро қоя ёзувларида Доро буйруғи билан бўйсундирган халқлар орасида саклар, сўғдлар қаторида хоразмийлар ҳам тилга олинган. X асрда яшаб ижод этган муаррих ал-Мақдисий Хоразмдан четга олиб чиқиладиган моллар рўйхатида хоразмликларнинг *чўқмор телпаги* ҳам борлигини, Хуросоннинг ҳар бир шаҳрида маҳаллий аҳолидан ўзларининг чўқмор телпаклари билан ажралиб турувчи кўплаб хоразмликларни учратиш мумкинлигини айтиб ўтади [6.59]. Демак, Хоразмда *чумакли таҳя* деб аталувчи конуссимон дўппи тури ҳам қадимий бош кийим бўлиши мумкин.

Эркак ва аёллар дўппилари бир хил шаклда бўлиб, эркакларнинг дўппилари тўқ яшил рангли, кўк, қора бахмалдан тайёрланган. Воҳа аҳолиси қишда дўппи устидан думалоқ, жундан бўлган телпак кийганлар. Хоразм воҳаси аҳолисининг бош кийимлари ранги, шакли ва кийилиш тартиби билан ҳам ўзига хос хусусиятга эга. Хоразмда яшовчи ўзбеклар катта думалоқ *чўгирма* [7.324] кийганлар. Чўгирма воҳа аҳолисининг этник хусусиятларини янада яққолроқ намоён этадиган бош кийимдир. Чўгирма уч хил: *тўғалак чўгирма*, *шерози* ва *силкма* чўгирмадан иборат бўлган [11]. Устки қисми тери ёки қалин матодан текис қилиб тикилиб, атрофига босма шаклда қоракўл ёпиштирилган *тўғалак чўгирма* воҳада XIX асрдан бери кийилиб келган чўгирманинг дастлабки нусхасидир. Уни дастлаб фақат ҳукмдорлар, кейинчалик эса аҳолининг барча табақа вакиллари кийган. Калта жунли Хазорасп услубида тикилган чўгирма *шерози чўгирма* деб аталган. Шерози чўгирма – янги туғилган қўзичоқнинг терисидан тикилган ва тикилиш жиҳатидан ихчам бўлиб, ҳозирги телпаклардан озгина фарқ қилган. Учинчиси аҳолининг камбағал табақаси ҳамда воҳада яшовчи туркманлар ҳам кийган узун жунли *силкма чўгирмадир*. Силкма чўгирма қўйнинг узун жунидан, думалоқ шаклда ва анча катта ҳажмда тикилган. Чўгирма илгари Хоразмда кенг тарқалган бўлиб, у ҳақда халқ орасида қуйидагича айтим бўлган:

Чўгирма-ё, чўгирма-ё, чўгирма
Чўгирмага қараб юзинг ўгирма.
Қишни гуни чақирса ҳам югурма,
Ўзи – ярим, оғири ботмон чўгирма [9].

Хоразмнинг табиий шароити ва жуғрофий муҳити ҳам жун ёки теридан тикилган кийимлар-

* Бу бош кийимини туркман йомут уруғи эркаклари ҳам кийганлиги ҳақида маълумотлар учрайди [2.53].

нинг мавжуд бўлишини тақозо этади. Қолаверса, пўстин ва чўгирма каби уст-бошлар ичида ҳароратнинг нормал ҳолатда бўлиши қаттиқ бўрон ёки чўл шамоли туфайли содир бўладиган ҳар хил ножўя таъсирлардан киши танасини асрайди [12]. Хоразм воҳасида чўгирма билан боғлиқ яна бир удум сақланганки, қиз боланинг бўй етганлигини билиш учун уни отасининг чўгирмаси билан бир уриб кўришган. Агар қиз чўгирма билан урганда йиқилиб тушмаса, уни турмушга узатишган [13]. Чўгирма XX асрнинг то 70-йилларига қадар кексалар бош кийими сифатида сақланиб қолган. Кейинчалик чўгирмалар аҳоли томонидан деярли кийилмай, фақат театр ва фолклор-этнографик ансамбль аъзолари томонидан кийилган, бироқ *“шерози телпак”* номли чўгирма тури ўрта ва кекса ёшдаги эркаклар орасида сақланиб қолган. У олти ойлик қўзичоқ терисидан тикилган ва бадавлат хонадон эркаклари томонидан кийилган. XX асрнинг 60-80 йилларида раҳбар ходимлар орасида *шерози папақ* (телпак) деб аталган тури урф бўлган [14].

Туркманларнинг ёвмут уруғида ҳам Хоразм чўгирмасига ўхшаш бош кийими бўлиб, у *човурма* деб аталган. Силкма чўгирма каби бош кийим туркманларнинг эрсари ва сариқ уруғи аҳолисида ҳам мавжуд бўлиб, у *силкма телпак* деб аталган [8.86-87]. Манбаларда Хоразм воҳасида чўгирма деб номланувчи бош кийимнинг урф бўлиб, воҳа ўзбек ва туркман аҳолиси ўртасида кенг ёйилишига афғон уруғларидан бири – жамшидлар сабаб қилиб кўрсатилган [7]. Аммо чўгирмага ўхшаш бош кийим, яъни тўғалак чўгирма хоразмликларда қадимдан мавжуд бўлган, жамшидийлар кириб келгандан сўнг уларнинг таъсирида шакли (дизайни) ва ҳажми ўзгарган, холос. Чунки Хоразмнинг континентал иқлим минтақаси шундай бош кийим бўлишини тақозо этган. Буни сўнгги йилларда археологик манзилгоҳларда олиб борилган тадқиқотлар ҳам тасдиқлайди*.

Бош кийимлари Ўзбекистоннинг турли ҳудудларида ўзига хос бўлган. Масалан, Бухорода ва унга яқин туманларда телпаклар қия конус шаклида бўлган. Унинг юқори қисмини қоракўл терисидан, ичини қўй мўйнаси билан қоплаб, теварак-атрофини қундуз мўйнаси билан безаганлар. Фарғона водийси ва Тошкентда телпакнинг юқори қисми учун мато ишлатганлар, ҳошиясини тулки ёки сувсар мўйнасидан, айрим ҳолларда қўзи терисидан тикканлар. Фарғона водийсининг қишлоқ аҳли қишда мўйнаси ичкарига қаратиб тикилган тумоқ кийган. Бош кийим турларидан бири *салла* бўлиб, уни одатда дин аҳли: мулла, эшонлар ва айрим этник гуруҳлар, масалан, Оқдарбанд эронийлари кийганлар [15].

Демак, XIX аср охири – XX аср давомида Хоразм воҳаси эркакларининг асосий бош кийими қиш фаслида чўгирма, ёз фаслида тахя (дўппи) бўлиб, воҳа иқлимига жуда мослиги учун халқ бу бош кийимларни севиб кийган. Ҳатто кексалар ёз фаслида бўлса ҳам чўгирмани бошидан ечишмаган. Бунинг ўзига хос сабаби бор: ёз фаслида бош терлаганда, чўгирма ўзига терни шимиб олган ва бошни ёзнинг жазирама иссиғидан асраб намлантириб турган. Шу сабабли кекса отахонлар пахтали тўн (дўн) ва чўгирмани ёз фаслида ҳам кийиб юришган. Ҳозирги кунга келиб бу бош кийимлари халқимизнинг анъанавий бош кийимлари саналади ва қадрият сифатида эъзозланади. Сўзимни И.Каримовнинг қуйидаги фикрлари билан мухтасар қилишни маъқул кўрдим: “Фарғона водийсида вилоятлар аҳлини дўппидаги “қалампир” шаклига қараб ажратиш расм бўлган. Биламизки, Хоразмлик ёшуллилар бошларига кўпроқ чўгирма-телпак кийишни маъқул кўрадилар. Аммо гап дўппи ёки чўгирмада эмас. Гап бизнинг бирлигимизда, иймонимизнинг бутунлигида, ғайратимиз зўрлигида, меҳнатга бўлган чексиз меҳримизда” [1.292]. Президентимиз Ислом Каримов раҳнамолигида истиқлол йилларида миллий маданиятимиз, санъатимиз, умрбоқий анъана ва қадриятларимизни қайта тиклаш, асраб авайлаш, янада ривожлантириш, халқимиз, айниқса, ёш авлод ўртасида тарғиб ва ташвиқ этиш борасида кенг кўламли ишлар амалга оширилмоқда. Ўзбек халқининг бой анъана ва маросимлари, миллий қадриятларини қайта тиклашдан мақсад ёшлар қалби ва онгига миллий истиқлол ғояларига садоқат, азалий қадриятларимизга ҳурмат, Ватанга муҳаббат ғояларини чуқур сингдиришдан иборат.

* Археологлар Сергей Баратов ва Бахром Сагдуллаевлар томонидан Хумбузтепа ёдгорлигидан чўгирма кийган эркак тасвирланган терракота ҳайкалча топилган. Хазорасп. 2012 йил.

Адабиётлар:

1. Каримов И. Халқимизнинг йўли мустақиллик, озодлик ва туб ислоҳотлар йўлидир / Бунёдкорлик йўлидан. 4- жилд.– Т.: Ўзбекистон, 1996.

2. Морозова А.С.Традиционная народная одежда туркмен //Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 1989.

3. Исмоилов Ҳ. Анъанавий ўзбек кийимлари. –Т.: Фан, 1978.

4. Содиқова Н. Ўзбек миллий кийимлари XIX – XX асрлар. – Т.: Шарқ, 2006.

5. Тўйчиев У. Бошга кийиб юриладиган китоб // Саодат. –1992, № 11. – Б.25.

6. Мусакаева А. Қадим Хоразмда нарх-наво. // Фан ва турмуш. – 2006, №1-3. – Б 59.

7. Ибрагимов Ш. Некоторые заметки о хивинских туркменах и киргизах. / Военный сборник. – СПб, 1873.

8. Народы Средней Азии и Казахстана. Под.ред. С.П.Толстова. – М.: Наука, 1963. – С. 86-87.

9. Дала ёзувлари. Отабоева Саробиби. Хива шаҳри. Каптархона маҳалласи. 2008 йил.

10. Дала ёзувлари. Искандар ота Вафоев. Янгиариқ тумани. Сартлар маҳалласи. 2000 йил.

11. Дала ёзувлари. Хива шаҳри. Чўгирмадўз Собировлар сулоласи вакили Абдулла Собиров. 2005 йил.

12. Дала ёзувлари. Хива шаҳри. Амина Боғибекова. 2004 йил.

13. Дала ёзувлари. Саробиби Вапаева. Урганч шаҳри. Наврўз маҳалласи. 2013 йил.

14. Дала ёзувлари. Меҳрибон Исмоилова. Хива туман Соёт қишлоғи. 2013 йил.

15. Дала ёзувлари. Назира Давлетова. Қўшкўпир тумани.Оқдарбанд қишлоғи. 2009 йил.

Урганч давлат университети,
2013 йил 31 майда қабул қилинган
(Тақризчи: т.ф.д.У.Абдуллаев)